

Hoofdstuk 3: Stemgedrag en steun voor hervormingen van de representatieve democratie in België

Jean-Benoit Pilet, Lisa van Dijk, Thomas Legein, Sofie Marien

In de nasleep van de Belgische verkiezingen van 2019 werd het ‘signaal van de kiezer’ veelal geïnterpreteerd als een steeds groter wordende kloof tussen de kiezers en de politiek. De overwinningen van de PVDA-PTB en het Vlaams Belang werden beschreven als een roep om een radicale hervorming van de Belgische politiek, niet alleen in termen van beleid (immigratie, sociale zekerheid - zie hoofdstuk 2) maar ook met betrekking tot het institutionele stelsel van het land. Zowel de PVDA-PTB als het Vlaams Belang hebben campagne gevoerd met een zeer hard discours tegen de andere partijen en het politieke systeem. Zo stelde het Vlaams Belang: “In België beslissen de partijhoofdkwartieren, niet de burgers. [...] De politieke macht moet verhuizen van de partijhoofdkwartieren naar het volk”.¹ De PVDA-PTB verkondigde de wil “om de privileges van de politieke klasse af [te] schaffen [...] De kaste leeft in Graailand. Wij willen dat de politiek vertrekt vanuit een engagement voor de samenleving. Vandaag is de politiek ziek van de privileges, van koning geld en van de heimelijke verstandhouding met de haute finance. Ze moet in dienst van de samenleving gaan staan, niet in dienst van zichzelf of van het grote geld. We hebben een politieke vernieuwing nodig waarbij transparantie centraal staat als het eerste wapen in de strijd tegen de graaicultuur.”² Naast deze kritiek op de werking van het politieke systeem kwamen de twee partijen ook met specifieke voorstellen voor hervormingen van de representatieve democratie. De PVDA-PTB pleitte bijvoorbeeld voor de halvering van de salarissen van parlementsleden en ministers, voor het afschaffen van de kiesdrempel van 5%, en ook voor het instellen van bindende referenda op verzoek van ten minste 1% van de bevolking. Het Vlaams Belang handhaafde op haar beurt, het streven naar het einde van de Belgische eenheid en daarmee de onafhankelijkheid van Vlaanderen, maar eiste ook ontwikkelingen richting een “meer democratisch” Vlaanderen. Dit werd weerspiegeld in voorstellen zoals de invoering van het bindend referendum, de oprichting van een enkel kiesdistrict in heel Vlaanderen (voor het Vlaams Parlement) en de afschaffing van de stemplicht alsook van het stemrecht voor burgers zonder de Belgische nationaliteit.

¹ Verkiezingsprogramma 2019 van het Vlaams Belang, p. 11.

² Verkiezingsprogramma 2019 van de PVDA, p. 157.

Andere voorstellen van het Vlaams Belang binnen deze context van institutionele hervorming betreffen het verminderen van het aantal parlementsleden, het einde van de cumulatie van het mandaat van parlements lid en dat van lokaal bestuurder (burgemeester of wethouder), afschaffing van de provincies, en ook de rechtstreekse verkiezing van burgermeesters en de Vlaamse minister-president.

De PVDA-PTB en het Vlaams Belang waren niet de enige partijen die voorstellen tot hervorming van de representatieve democratie centraal in hun verkiezingsprogramma hadden staan. De PS, Ecolo, Défi en Groen vroegen om de afschaffing van de cumulatie van mandaten, terwijl het cdH de mogelijke financiële voordelen voor houders van een dubbel mandaat wil inperken door aanspraak te bepreken tot slechts één van de vergoedingen.³ De N-VA wil het totale aantal parlementsleden verminderen om zo het Belgische institutionele systeem te stroomlijnen.⁴ Zowel Groen en Ecolo als de Open VLD, de MR en de N-VA willen dat de bestuurlijke laag van provincies wordt afgeslankt.⁵ PS DéFi, Ecolo ondersteunen het referendum op initiatief van de burger.⁶ Ten slotte stelden cdH, DeFi, Ecolo, Groen, MR en de PS voor om opzichzelfstaande burgerfora en/of burgerpanels binnen parlementaire commissies op te zetten, bestaande uit door loting gekozen burgers op te zetten, welke voornamelijk een adviserende rol zouden opnemen.⁷

De vraag die we in dit hoofdstuk centraal zetten, is in hoeverre de Belgische kiezers ten tijde van de verkiezingen van 26 mei 2019 instemden met deze voorstellen tot hervormingen van de representatieve democratie. Nemen de kiezers dezelfde standpunten in over de hervorming van de Belgische democratie als de partij waarop zij hun stem uitbrachten? En zien we bijvoorbeeld dat de kiezers van de PVDA-PTB of het Vlaams Belang positiever zijn tegenover instrumenten als het referendum dan kiezers van andere partijen?

³ Verkiezingsprogramma 2019 van de PS, p. 466.; Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, p. 3; Verkiezingsprogramma 2019 van DéFi, p. 166; Verkiezingsprogramma 2019 van Groen, p. 120; Verkiezingsprogramma 2019 van de cdH, p. 276.

⁴ Verkiezingsprogramma 2019 van de N-VA, p. 36.

⁵ Verkiezingsprogramma 2019 van Groen, p. 122; Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, p. 3; Verkiezingsprogramma 2019 van de Open VLD, p. 52; Verkiezingsprogramma 2019 van de MR, p. 137; Verkiezingsprogramma 2019 van de N-VA, p. 38.

⁶ Verkiezingsprogramma 2019 van de PS, p. 468; Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, p. 3; Verkiezingsprogramma 2019 van DéFi, p. 170.

⁷ Verkiezingsprogramma 2019 van de cdH, p. 275; Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, p. 4; Verkiezingsprogramma 2019 van DeFi, p. 170; Verkiezingsprogramma 2019 van Groen, p. 119; Verkiezingsprogramma 2019 van de MR, p. 142; Verkiezingsprogramma 2019 van de PS, p. 469.

Om deze vraag te beantwoorden, hebben we ons hoofdstuk in drie delen gesplitst. In het eerste deel bespreken we wetenschappelijke onderzoek dat al eerder keek naar het verband tussen een roep om democratische hervormingen en bepaalde politieke families. We richten ons met name op het verband tussen populistische partijen en voorstellen voor democratische hervormingen. In het tweede deel van het hoofdstuk presenteren we de institutionele hervormingsvoorstellen die zijn opgenomen in de vragenlijst van ons verkiezingsonderzoek Represent 2019. Ook lichten we toe welke partijen duidelijke standpunten hebben ingenomen met betrekking tot deze hervormingen in hun verkiezingsprogramma. Ten slotte analyseren we in het derde deel onze data uit het verkiezingsonderzoek. Met behulp van variantieanalyses (ANOVA) vergelijken we electoraten van politieke partijen die in het Federale Parlement zijn vertegenwoordigd op basis van hun instemming met verschillende hervormingen van de representatieve democratie. Het doel hiervan is om te zien welke kiezersgroepen het meest voorstander zijn van een herziening van de manier waarop politieke beslissingen in België worden genomen. Op deze manier zullen we kunnen zien of, zoals sommige commentatoren suggereren, het succes van partijen zoals het Vlaams Belang of de PVDA-PTB ook is gekoppeld aan de wens van kiezers om de democratie in België te reorganiseren.

1. Eerder wetenschappelijk onderzoek naar hervormingen van de representatieve democratie

In een context van laag politiek vertrouwen onder burgers (Norris, 2011; Thomassen, 2016) is de aandacht van onderzoekers steeds meer gericht op de manier waarop burgers vinden dat de democratie zou moeten werken. Hoewel de meeste burgers nog steeds van mening zijn dat vrije en eerlijke verkiezingen de kern van de democratie vormen (Hooghe, Marien, & Oser, 2017), tonen verschillende onderzoeken aan dat een groot deel van de bevolking ontevreden is over de manier waarop het representatieve systeem werkt en dat er een groot draagvlak voor hervormingen is. Verschillende auteurs hebben geopperd dat een groot deel van de burgers graag een meer participerende democratie zou willen, waarin burgers directer worden betrokken zijn bij het politieke proces (Cain, Dalton, & Scarrow, 2003; Dalton, 2004; Neblo, Esterling, Kennedy, Lazer, & Sokhey, 2010).

Anderen spreken dit idee juist tegen. Volgens hen kunnen burgers ontevreden zijn over de representatieve democratie zonder voorstander te zijn van meer participatie. Integendeel, sommige burgers willen zelfs minder deelnemen en zijn voorstander van politieke organen die sneller kunnen handelen en minder onder druk van verkiezingen staan. Volgens dit model van 'stealth-democratie' (Hibbing & Theiss-Morse, 2002) willen burgers “zelf geen politieke beslissingen nemen; ze willen geen input leveren aan degenen die zijn aangewezen om beslissingen te nemen en ze willen liever niet de details van het besluitvormingsproces kennen. [...] Dit betekent niet dat burgers niet van mening van zijn dat een mechanisme dat de verantwoordingsplicht van de overheid waarborgt noodzakelijk is; ze willen simpelweg dat dit mechanisme alleen in werking treedt onder speciale omstandigheden” (Hibbing & Theiss-Morse, 2002, p. 1–2). Burgers die deze logica ondersteunen, wensen ook een grotere rol voor experts en technocraten als vervanging voor verkozen politici.

Drie modellen van democratie

Inmiddels zijn er verschillende bevestigingen opgezet in België en elders in Europa (o.a. in Nederland, Duitsland, Finland, Spanje) omtrent de voorkeuren van burgers over hoe de democratie moet worden georganiseerd (Bengtsson & Mattila, 2009; Coffé & Michels, 2014; Font, Wojcieszak, & Navarro, 2015; Gherghina & Geissel, 2019). Deze auteurs benadrukken het bestaan van drie modellen van democratie. In het eerste model – dat door sommigen het 'elitaire' model wordt genoemd (Bengtsson & Christensen, 2016) – zijn verkiezingen de hoeksteen van de democratie. De democratie is volgens hen in de eerste plaats een methode voor burgers om bestuurders te selecteren. Het tweede, 'technocratische' model kan worden gekoppeld aan het zojuist besproken begrip van stealth-democratie (Hibbing & Theiss-Morse, 2002). Het algemene idee is dat burgers effectieve en belangeloze bestuurders willen die beleid voeren op basis van expertise en met minimale betrokkenheid van burgers. Ten slotte beschouwt het 'participatieve' model burgerparticipatie als centraal voor het goed functioneren van de democratie, wat inhoudt dat burgers ook buiten de verkiezingen betrokken moeten worden in het politieke proces.

Deze drie modellen van democratie vertalen zich in verschillende typen van institutionele hervormingen. De burgers die het model van de representatieve democratie steunen, staan achter een institutionele status quo of eisen veranderingen die in het repre-

sentatieve kader blijven. Voorbeelden hiervan zijn hervormingen van de kieswet evenals maatregelen die van invloed zijn op het aantal gekozen vertegenwoordigers, de status en de cumulatie van mandaten, of zelfs de wisselwerking tussen de wetgevende en uitvoerende macht. Degenen die een 'stealth' of 'technocratische' democratie willen, zullen voorstander zijn van een toename van de bevoegdheden van niet-gekozen actoren (technocraten, experts, onafhankelijke instanties) alsook van een vermindering van de frequentie van verkiezingen. Ten slotte zullen 'participatieve' democraten, zoals hun naam al zegt, hervormingen ondersteunen die meer kansen bieden aan burgers om deel te nemen aan het politieke proces, zoals burgerbegrotingen en burgerfora (al dan niet bestaand uit door loting gekozen burgers) maar ook referenda.

De instrumenten van directe democratie bevinden zich echter in een speciaal parket als het gaat om de reden waarom burgers dit type hervorming ondersteunen. Het zijn instrumenten die zeker worden bepleit door diegenen die meer kansen willen hebben om politieke beslissingen te nemen (Bowler, Donovan, & Karp, 2007; Schuck & de Vreese, 2015). Echter, directe democratie is ook populair onder burgers die voorstander zijn van een meer technocratisch model. Ze zien in het referendum een instrument dat spaarzaam moet worden gebruikt, maar waarmee sterke controle op gekozen vertegenwoordigers kan worden uitgeoefend wanneer dat nodig is (Coffé & Michels, 2014; Webb, 2013).

Wat ons in dit hoofdstuk interesseert, is echter niet welke hervormingen en welke modellen van democratie de Belgische burgers in het algemeen steunen. Dergelijk onderzoek werd al uitgevoerd in de context van de verkiezingen van 2014 (Jacquet, Biard, Caluwaerts, & Reuchamps, 2015). Onze ambitie is om te onderzoeken of het draagvlak voor hervormingen die kunnen worden gekoppeld aan de drie modellen van democratie (representatief, stealth/technocratisch en participatief) verschilt onder de kiezers van de verschillende partijen die meededen aan de verkiezingen van 26 mei 2019.

De literatuur hierover is echter zeer beperkt. Studies over de determinanten van stemkeuze benadrukken het belang van beleidsvoorkeuren van burgers om de keuze op een bepaalde partij te verklaren. De voorkeuren met betrekking tot institutionele hervormingen worden echter over het algemeen buiten beschouwing gelaten, met uitzondering van hervormingen die gericht zijn op decentralisatie, federalisme, of zelfs onafhankelijkheid in landen als Spanje, Canada of natuurlijk België (Medeiros, Gauvin, & Chhimc, 2015; Swyngedouw & Abts, 2011). Daarentegen worden kwesties als steun

voor referenda, burgerfora, hervormingen van het kiesstelsel of een toenemende rol voor experts niet gezien als factoren die bepalend zijn voor stemkeuze.

Partijfamilies en hun standpunten over hervormingen

Om deze reden moeten we eerder kijken naar de literatuur omtrent de standpunten van bepaalde politieke 'families' over bepaalde hervormingen van de representatieve democratie. In deze context is de eerste partijfamilie die van de groenen, of ecologische partijen. Stemkeuze voor deze partijfamilie wordt toegewezen aan klimaatkwesties, maar ook als uiting van de zogenoemde 'New Politics' stroming (Poguntke, 1989). Deze stroming bevat twee aspecten. De eerste is die van het postmaterialisme (Inglehart, 1977, 1997, 2018). Dit houdt in dat de stijging van de gemiddelde levensstandaard in Westerse samenlevingen in de afgelopen decennia ertoe heeft geleid dat bepaalde burgers zich zijn gaan richten op niet-materialistische waarden en kwesties. Hieronder vallen oproepen tot meer participatie in het sociale en politieke leven. Groene partijen zijn, althans in West-Europa, de belangrijkste aandrijvers van deze eisen sinds de jaren '80 (Van Haute, 2016). Dit komt met name tot uiting in het bepleiten van de invoering van instrumenten van participatieve en directe democratie. We kunnen daarom verwachten dat de kiezers van deze groene partijen in grotere mate instemmen met hervormingen in deze richting dan electoraten van andere partijen. Het tweede aspect van de 'New Politics'-stroming houdt in dat burgers steeds minder gehoorzaam zijn aan autoriteit in het algemeen, en overheidsinstanties in het bijzonder (Dalton, Bürklin, & Drummond, 2001; Dalton & Welzel, 2014; Nevitte, 2014). Dit komt tot uiting in verzoeken tot meer transparantie, maar ook een strikter kader voor de status van verkozenen, waaronder limieten qua ambtstermijn of salaris en toelagen. Hiermee kunnen we onze eerste hypothesen formuleren.

H1: De kiezers van de groene partijen (Ecolo en Groen) zullen in grotere mate voorstander zijn van instrumenten van burgerparticipatie dan andere kiezersgroepen.

H2: De kiezers van de groene partijen (Ecolo en Groen) zullen in grotere mate voorstander zijn van hervormingen die het statuut van verkozenen omkaderen dan andere kiezersgroepen.

De tweede politieke familie waar onderzoek naar democratische hervormingen de aandacht op heeft gevestigd, is de populistische partijfamilie. In de Europese context, bevinden populistische partijen zich voornamelijk aan de rechterkant van het politieke spectrum (het Vlaams Belang in België, of bijvoorbeeld het Front National (FN) in Frankrijk en de Partij voor de Vrijheid (PVV) in Nederland; Mudde, 2007; Rooduijn, 2014; Van Kessel, 2014). Een kleiner deel van de Europese populistische partijen neemt een positie aan de linkerkant van dit spectrum in (de PVDA-PTB in België, maar ook de Socialistische Partij (SP) in Nederland of Podemos in Spanje; Akkerman, Mudde, & Zaslove, 2014; Albertazzi & McDonnell, 2008; Wauters & Pittoors, 2019). Zelfs al kunnen we niet echt spreken van een samenhangende partijfamilie (Mair & Mudde, 1998), delen de populistische partijen aan beide uiteinden van het politieke spectrum een gezamenlijke kern. Deze populistische kern bestaat uit het centraal stellen van het homogene volk, een tweedeling tussen corrupte elites en een deugdzaam volk, en het idee dat de wil van het volk moet worden gevolgd (voor een veelgebruikte definitie van populisme, zie Mudde, 2004).

De academische literatuur over populisme erkent dat het populistisch discours grotendeels negatief is en doorgaans gedijt op kritiek op de werking van de representatieve democratie, en op politieke elite in het bijzonder (Arzheimer, 2015; Kriesi, 2012; Mény & Surel, 2002; Mudde, 2007; Taggart, 2002; Van Hauwaert & Van Kessel, 2018). Meer in het bijzonder beschuldigen populistten het politieke establishment ervan dat ze alleen voor hun eigen belangen zorgen en niet weten wat er in de samenleving speelt (Elchardus & Spruyt, 2016), en daarmee van een gebrek aan responsiviteit op de voorkeuren en eisen van het volk (Huber & Ruth, 2017; Spruyt, Keppens, & Van Droogenbroeck, 2016; Van Kessel, 2014). Wat betreft democratische hervormingen binnen het representatieve model kan deze kritische houding met name worden gekoppeld aan steun voor veranderingen die de statuten van verkozenen aantasten, zoals het verlagen van het aantal verkozenen en hun salaris.

Vanuit een populistisch oogpunt ligt de oplossing voor disfunctionele politiek in het realiseren – of eigenlijk herstellen – van de soevereiniteit van het volk (Bowler, Denmark, Donovan, & McDonnell, 2017; Canovan, 2002). Dat wil zeggen dat het populisme bepleit dat politiek een uiting is van de 'wil van het volk', omdat het volk de hoogste bron van legitimiteit vormt (Hawkins, Riding, & Mudde, 2012; Mudde, 2004; Stanley, 2008). Om deze reden zien populistten burgerparticipatie in politieke besluitvorming als een instrument bij uitstek om een directe uitvoering van de 'wil van het

volk' te verzekeren (Akkerman et al., 2014; Pasquino, 2008; Taggart, 2002). Bijgevolg pleiten populistische politieke partijen doorgaans voor meer burgerparticipatie (Bowler et al., 2017; Mudde, 2007). De Italiaanse vijfsterrenbeweging, bijvoorbeeld, gebruikte de slogan "Participeren, niet delegeren" (Casaleggio, 2017)⁸, terwijl de Nederlandse PVV voorstander is van de introductie van bindende referenda.⁹

Onderzoekers die het populistisch discours analyseren, benadrukken het populistisch standpunt over directe democratie (Bowler et al., 2017; Mudde, 2007; Pauwels, 2014; Taggart, 2002). Bovenal sluiten referenda aan bij de drie kernideeën van het populisme: het volk speelt een centrale rol, de macht van de elite wordt verminderd en de wil van het volk wordt geïmplementeerd (Jacobs, Akkerman, & Zaslove, 2018). Om deze redenen verwachten we dat kiezers voor populistische partijen voorstander zijn van burgerparticipatie in het algemeen en van referenda in het bijzonder.

Ten slotte is een laatste type van democratische hervorming die we vaak terugvinden bij populistische partijen die van een grotere rol voor experts ten koste van bestaande politieke elites. Deze logica wordt vervolgens gecombineerd met die van directe democratie. De Italiaanse Vijfsterrenbeweging is hier een goed voorbeeld van. Het geeft zijn leden een belangrijke rol via online beraadslagingen op het Rousseau-platform, terwijl het tegelijkertijd kiest voor technocratische ministers zoals premier Antonio Conte. Bickerton & Accetti (2018) gaan zelfs zo ver dat ze spreken van 'technopopulisme' in hun classificatie van de Vijfsterrenbeweging en Podemos. Ook al zijn de populistische en technocratische visies op democratie niet geheel identiek, ze komen op bepaalde punten overeen (Caramani, 2017). Bovendien kan een grotere rol voor experts door populistische partijen worden gebruikt om verkozenen in diskrediet te brengen (Mudde, 2004).

Deze elementen stellen ons in staat om de volgende drie hypothesen voor de kiezers van de populistische partijen te formuleren.

H3: Kiezers van populistische partijen (Vlaams Belang en PVDA-PTB) zijn in grotere mate voorstander van hervormingen die de status van verkozenen omkaderen dan andere kiezersgroepen.

⁸ In het Italiaans: "partecipa, non delegare!"

⁹ Verkiezingsprogramma 2017-2021 van de PVV

H4: Kiezers van de populistische partijen (Vlaams Belang en PVDA-PTB) zijn in grotere mate voorstander van instrumenten van burgerparticipatie, en met name van directe democratie, dan andere kiezersgroepen.

H5: Kiezers van populistische partijen (Vlaams Belang en PVDA-PTB) zijn in grotere mate voorstander van een uitgebreide rol voor experts dan andere kiezersgroepen.

Voor andere politieke families distilleert de literatuur minder nadrukkelijke standpunten over democratische hervormingen. Daarentegen onderstreept de literatuur dat regeringspartijen in mindere mate achter hervormingen staan die gericht zijn op meer burgerparticipatie (Bowler, Donovan, & Karp, 2002). In deze context kunnen we in 2019 in België verwachten dat de kiezers van de MR, Open VLD, CD&V en N-VA hervormingen in het kader van meer burgerparticipatie afwijzen. Dit stelt ons in staat om een laatste hypothese te stellen.

H6: Kiezers van partijen die deel uitmaken van de vertrekkende federale regering (MR, Open VLD, CD&V, N-VA) zijn in grotere mate tegenstander van meer burgerparticipatie dan andere kiezersgroepen.

2. Democratische hervormingen in het Represent 2019 verkiezingsonderzoek en de posities van Belgische partijen

In wat volgt zullen we allereerst ingaan op ons verkiezingsonderzoek Represent 2019. We geven aan welke zeven hervormingen we bestuderen in dit hoofdstuk. Daarna lichten we toe welke partijen duidelijke standpunten over deze hervormingen hebben opgenomen in hun verkiezingsprogramma.

Bevraagde hervormingen in ons verkiezingsonderzoek

Voor onze analyses zullen we dus kijken naar de houding van de Belgische kiezers ten aanzien van hervormingen van de democratie. We zijn met name geïnteresseerd in twee soorten vragen uit ons verkiezingsonderzoek Represent 2019. De eerste soort vraagt de respondenten naar hun stemkeuze in de federale verkiezingen van 2019. Omdat we geïnteresseerd zijn in stemgedrag baseren we ons op de respondenten die hebben deelgenomen aan de tweede golf van ons verkiezingsonderzoek, welke

plaatsvond na afloop van de verkiezingen op 26 mei 2019. In totaal zijn dat 3.917 respondenten: 1.978 in Vlaanderen, 1.429 in Wallonië en 510 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. We kijken alleen naar partijen die ten minste één gekozen vertegenwoordiger in de Kamer hebben verkregen. De kiezers van de tweetalige lijsten in het Brussels Gewest (Ecolo-Groen en PVDA-PTB) zijn toegewezen aan de hand van de taal waarin zij hebben gekozen om onze vragenlijst in te vullen (Frans of Nederlands). Het tweede soort vragen betreft opinies van respondenten ten aanzien van verschillende mogelijke hervormingen van de Belgische democratie. Hieromtrent bevatte het Represent 2019 onderzoek een lijst van verschillende hervormingen en werd respondenten gevraagd om aan te geven in hoeverre ze hier voorstander van zijn. Hieruit hebben wij zeven hervormingen geselecteerd die overeenkomen met de eerder beschreven drie modellen van democratie. Om te beginnen hebben we twee hervormingen gekozen die binnen het pure representatieve model blijven. De eerste is de hervorming van het kiesstelsel zodat een enkele partij een meerderheidsregering kan vormen. Bijgevolg zou hierdoor het aantal partijen in de Kamer verminderen alsook het aantal partijen dat nodig is om een regeringscoalitie te vormen. De andere hervorming binnen de representatieve logica is het voorstel om het salaris van parlementsleden te verminderen. Zonder de kern van de representatieve democratie in twijfel te trekken, weerspiegelt deze hervorming niettemin de wens om de huidige status van verkozenen te herzien. Volgens onze hypothesen zou dit met name op steun kunnen rekenen onder de kiezers van zowel de populistische als de ecologische partijen.

Voor het bestuderen van steun voor hervormingen die gericht zijn op meer burgerparticipatie in politieke besluitvorming kijken we naar vier instrumenten. De eerste twee vragen naar instemming met referenda, enerzijds in een adviserende rol en anderzijds als een bindende beslissing. De andere twee hervormingen bouwen meer op de logica van deliberatieve en/of participatieve democratie. We kijken naar opinies over het instellen van burgerfora die op basis van loting zijn samengesteld en die aanbevelingen aan representatieve instellingen formuleren. Ook bestuderen we attitudes tegenover burgerbegrotingen waarbij burgers mogen beslissen over de besteding van een deel van de publieke middelen. Bij deze vier instrumenten maken we expliciet dat het zou gaan om invoering op nationaal niveau. Zoals gezegd, we verwachten dat de kiezers van de groene en populistische partijen in groter mate zullen instemmen met meer burgerparticipatie in het algemeen. Ook verwachten we dat de kiezers van de populistische partijen vooral het referendum zullen steunen. Verder verwachten we dat de

electoraten van regerende partijen terughoudender zijn bij deze hervormingen, met name wanneer ze verder gaan dan een adviserende status (zoals het geval zou zijn bij bindende referenda en burgerbegrotingen).

Tot slot, om opinies over stealth/technocratische democratie te bestuderen, kijken we ook naar de mening van respondenten over het idee om de belangrijkste politieke beslissingen toe te vertrouwen aan experts in plaats van verkozenen. Volgens de literatuur zou een dergelijk voorstel vooral weerklank vinden onder burgers die op populistische partijen hebben gestemd.

Concreet kijken we naar de opinies van de bevroagde Belgische kiezers op de volgende zeven hervormingsvoorstellen¹⁰:

1. De kieswet moet veranderen zodat één partij een meerderheid kan halen en dus alleen kan regeren.
2. Het salaris van verkozenen moet beperkt worden tot maximaal €2500 per maand.¹¹
3. Experts moeten de belangrijkste politieke beslissingen nemen in plaats van politici.
4. Bent u, over het algemeen, voor of tegen adviserende referenda over belangrijke nationale thema's? Burgers hebben het recht om een stem uit te brengen over een specifiek voorstel. Het parlement ontvangt het advies van de kiezers, maar is niet verplicht om dit te volgen.
5. Bent u, over het algemeen, voor of tegen bindende referenda over belangrijke nationale thema's? Burgers hebben het recht om een stem uit te brengen over een specifiek voorstel. Het parlement is verplicht het advies van de kiezers te volgen.
6. Bent u, over het algemeen, voor of tegen de organisatie van adviserende burgerfora over belangrijke nationale thema's? Een burgerforum bestaat uit 30 tot

¹⁰ Voor de eerste drie stellingen werd respondenten gevraagd om aan te geven of ze (1) helemaal tegen, (2) eerder tegen, (3) eerder voor, (4) helemaal voor waren of (99) weet/niet geen mening hadden. Voor de daaropvolgende vier stellingen werd hen gevraagd hun instemming met de stelling aan te geven op een schaal van 0 tot 10, waarbij 0 betekent dat ze sterk tegen zijn, en 10 dat ze sterk voor zijn. Ook hier had de respondent de mogelijkheid om de optie 'weet niet' aan te duiden.

¹¹ Voor deze stelling bestond er een klein verschil tussen de Nederlandse en Franse vertaling van de vragenlijst. De Nederlandse versie sprak slechts over een maximum salaris, terwijl de Franse versie dit verder specificeerde als "bruto".

50 burgers, die op basis van toeval geselecteerd zijn. Ze komen samen en discussiëren over een bepaald thema om zo tot een advies aan het parlement te komen.

7. Bent u, over het algemeen, voor of tegen burgerbegrotingen op nationaal niveau? Een burgerbegroting betekent dat burgers beslissen over een deel van de Belgische begroting. De betrokken burgers komen samen en discussiëren over hoe ze het geld wensen te verdelen overheen een aantal concrete projecten.

Deze zeven hervormingen werden niet alleen gekozen omdat ze verwijzen naar de drie modellen van democratie die we eerder bespraken. Ook zijn deze hervormingsvoorstellen terug te vinden in het verkiezingsprogramma van ten minste één politieke partij die deelnam aan de Belgische federale verkiezingen op 26 mei 2019.

Het standpunt van Belgische partijen tegenover de zeven hervormingen

Kijkende naar de verkiezingsprogramma's van de Belgische partijen zien we de zeven voorstellen tot hervorming van de representatieve democratische verschillende keren terug. In Tabel 3.1 presenteren we hiervan een overzicht.

Opvallend is dat een hervorming van de kieswet alleen expliciet aan bod komt in het partijprogramma van de cdH. Een vermindering van het salaris van verkozenen wordt echter benoemd door een groter aantal partijen: PVDA-PTB, Ecolo, DéFi, en PS – alsook indirect door de cdH. Een grotere rol voor experts in de politieke besluitvorming is niet expliciet terug te vinden in de verkiezingsprogramma's van Belgische partijen. Niettemin pleiten enkele partijen voor een overdracht van sommige facetten van de publieke dienstverlening aan onafhankelijke, deskundige instanties. Zo wil de N-VA dat de staat zich concentreert op haar kerntaken, en dat het minder betrokken is bij bijvoorbeeld Belfius, BNP, Paribas, Ethias, NMBS, Proximus en BPOST.¹² Wat de instrumenten van participatieve democratie betreft, vonden voorstellen met als doel een grotere rol voor burgers veel weerklank in de verkiezingsprogramma's. De meeste politieke partijen zijn voorstander van referenda en adviserende burgerfora. Ook komt het instrument van een burgerbegroting voor in de partijprogramma's van het cdH, MR, PS en Groen.

¹² Verkiezingsprogramma 2019 van de N-VA, p. 37.

Tabel 3.1. Het standpunt van Belgische partijen over de zeven hervormingen

Hervorming	In partijprogramma van...	Toelichting standpunt
Hervorming kieswet : meerderheidsregering van één partij	cdH	Het cdH wil de mogelijkheid tot semi-proportionele verkiezingen zoals in Duitsland onderzoeken. ¹³
Herziening sta-tuut verkozenen: vermindering van salaris	PVDA-PTB	De PVDA-PTB is voorstander van het halveren van de vergoedingen van verkozenen om zo de voorrechten van "de politieke kaste" in te perken. Ook pleit de partij voor de afschaffing van de door de partij als "riant" aangemerkte vertrekpremies voor verkozenen.
	Ecolo, DéFi, en PS	Deze partijen pleiten voor een plafond voor de parlementaire vergoeding.
	cdH	Het cdH wil "het financiële voordeel van cumulatie [van verschillende openbare ambten] weg te nemen door slechts één vergoeding mogelijk te maken".
Referenda	cdH	Het cdH wenst een meer frequente volksraadpleging op regionaal niveau. Ook wil de cdH dat dit instrument wordt opgezet in "in Brussel en in de Duitstalige Gemeenschap, in navolging van de goedkeuring in het Waals Gewest". ¹⁴
	DéFi, Ecolo, Groen, MR et PS	Deze partijen zijn ook voorstander van het invoeren van referenda. DéFi wil een bindend referendum op het initiatief van burgers introduceren in de grondwet. ¹⁵ Ook Ecolo wil een bindend referendum op burgerinitiatief. ¹⁶ Groen en de PS bepleiten volksraadplegingen op alle niveaus, en de PS wil dat dit op initiatief van de burger plaatsvindt. ¹⁷ De MR wil dit slechts op het regionaal niveau. ¹⁸
	PTB-PVDA	In het partijprogramma van PVDA-PTB lezen we dat het "een bindend burgerreferendum" wil invoeren dat "een voorstel of een beslissing [voorgelgt] aan de bevolking [... a]ls 1% van het betrokken kiezerskorps dat vraagt". ¹⁹
	Vlaams Belang	Ook het Vlaams Belang positioneert zich als voorstander van een bindend referendum, hetzij op initiatief van de overheid of van burgers. Dit zou "zorgen voor een actievere betrokkenheid bij het democratische besluitvormingsproces en versterken het democratische burgerschap". Volgens het Vlaams Belang kunnen "politici via volksraadplegingen hun beleid beter afstemmen op de wensen van de burgers". ²⁰
Adviserende burgerfora	cdH	De cdH pleit voor het instellen van burgerpanelen in de parlementaire structuren. Samengesteld op

¹³ In Duitsland worden de 598 afgevaardigden die deel uitmaken van de Duitse Bondsdag via een ge-mengd systeem gekozen. Zo worden 299 van deze afgevaardigden benoemd met behulp van een first-past-the-post-systeem, waarbij kiezers een stem uitbrengen op een kandidaat in hun kiesdistrict. De winnaar is de kandidaat die in dat district die de meeste stemmen krijgt, ongeacht of dat ook een meerderheid van de stemmen is. De andere helft van de parlementsleden wordt gekozen op basis van evenredige vertegenwoordiging, waarbij kiezers op een partij stemmen in plaats van op een per-soon. In de praktijk krijgt elke Duitse kiezer dus de mogelijkheid om twee stemmen uit te brengen op de verkiezingsdag; Verkiezingsprogramma 2019 van het cdH, p. 278.

¹⁴ Verkiezingsprogramma 2019 de cdH, p. 275.

¹⁵ Verkiezingsprogramma 2019 van DeFi, p. 179.

¹⁶ Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, voorstel 1.

¹⁷ Verkiezingsprogramma 2019 van Groen, p. 120; Verkiezingsprogramma 2019 van de PS, p. 468.

¹⁸ Verkiezingsprogramma 2019 van MR, p. 141.

¹⁹ Verkiezingsprogramma 2019 van de PVDA, p. 163.

²⁰ Verkiezingsprogramma 2019 van het Vlaams Belang, p. 12.

		basis van loting zouden de burgerpanels een adviserende rol krijgen en bijeenkomen over belangrijke thema's. Ook wil het een geloot burgersenaat dat twee keer per jaar bijeenkomt en een rapport opmaakt voor de Senaat en de Kamer. ²¹
	CD&V	Het CD&V wil "participatie en inspraak van mensen, middenveld en ondernemingen vergroten", en deze "[p]articipatieprocessen moeten een afspiegeling zijn van de samenstelling van de bevolking". ²²
	DéFi	DeFi wil burgerpanels binnen parlementaire vergaderingen creëren, zodat debatten over maatschappelijke kwesties daar kunnen worden gehouden en met de verplichte deelname van parlementsleden en regeringsvertegenwoordigers. ²³
	Ecolo	Ook Ecolo is voorstander van het oprichten van burgerpanels die geselecteerd zijn op basis van loting, evenals van commissies met een rol binnen de parlementaire structuren waarin zowel burgers als politici deelnemen. De partij positioneert zich ook als voorstander van de vervanging van de Senaat door een interfederale vergadering die zich richt op belangrijk lange termijn-kwesties. ²⁴
	Groen	Ook Groen wil inzetten op burgerpanels, op aanvraag van burgers of geïnitieerd door de overheid. ²⁵
	MR	De MR is voorstander van burgerpanels op basis van loting in een adviserende rol, zowel op lokaal als op regionaal en federaal niveau. ²⁶
	PS	De PS bepleit een burgervergadering op basis van loting die zich moet buigen over de bepalingen die moeten worden opgenomen in de preambule van een nieuwe grondwet. Ook wil het burgercommissies binnen gemeentelijke en regionale parlementen en raden. ²⁷
	sp.a	De sp.a wil verdergaan en de Senaat "omvormen tot een volkskamer van alle mensen", welke worden geloot uit de stemgerechtigde bevolking (met uitzondering van beroepspolitici). ²⁸
Burgerbegrotingen	cdH, MR, PS	De cdH en MR willen burgerbegrotingen aanmoedigen op gemeentelijk niveau. De PS wil dit niet alleen op gemeentelijk maar ook op provinciaal niveau doen.
	Groen	Groen wil "experimenteren" met participatief begroten.

3. Variantieanalyse: welke kiezersgroepen onderscheiden zich in hun standpunten over hervormingen van de representatieve democratie?

Nu we de standpunten van de politieke partijen hebben beschreven, valt het te bezien of de kiezers van deze partijen verschillen van mening over deze voorstellen. Voordat we daar op ingaan, is het echter interessant om te zien of er draagvlak is voor de zeven

²¹ Verkiezingsprogramma 2019 van het cdH, p. 275

²² Verkiezingsprogramma 2019 van de CD&V, p. 166.

²³ Programme électoral 2019 de DéFi, p. 170.

²⁴ Verkiezingsprogramma 2019 van Ecolo, p. voorstel 5 en 7.

²⁵ Verkiezingsprogramma 2019 van Groen, p. 119.

²⁶ Verkiezingsprogramma 2019 van MR, p. 142.

²⁷ Verkiezingsprogramma 2019 van PS, p. 640-641.

²⁸ Verkiezingsprogramma 2019 van de sp.a, p. 138

mogelijke hervormingen van de Belgische democratie onder kiezers in het algemeen. In wat volgt presenteren we de analyses op basis van ongewogen data. Dezelfde analyses met data die zijn gewogen op geslacht, leeftijd en opleidingsniveau zijn terug te vinden in de bijlage.

Draagvlak voor zeven hervormingen in België

Tabel 3.2 geeft het percentage weer van respondenten dat instemt met een hervorming, zowel voor België als per regio. De volgende elementen vallen op. Ten eerste is er een groot draagvlak voor alle hervormingen, behalve voor de hervorming van de kieswet zodat een enkele partij een meerderheidsregering kan vormen. Voor de andere zes voorstellen lijkt twee-derde tot driekwart van de Belgen positief te staan tegenover dergelijke veranderingen in het institutionele kader. Een tweede opvallend element is dat instemming voor instrumenten van burgerparticipatie met een adviseerende rol iets hoger ligt dan voor die met een bindende uitkomst. Ten slotte zijn de verschillen tussen regio's beperkt. Hooguit zien we iets meer steun voor burgerparticipatie in Wallonië, terwijl in Brussel instemming met een vermindering van salaris voor verkozenen en met een grotere rol voor experts iets lager ligt.

Tabel 3.2: Draagvlak voor de zeven bestudeerde hervormingen

	% respondenten dat instemde met de hervorming ²⁹			
	<i>België</i>	<i>Vlaanderen</i>	<i>Wallonië</i>	<i>Brussel</i>
Hervorming kieswet: meerderheidsregering van één partij	41,6	41,9	42,3	38,2
Herziening statuut verkozenen: vermindering van salaris	72,5	74,8	71,2	67,6
Technocratie: experts nemen belangrijkste beslissingen	67,2	67,3	68,4	63,7
Adviseerende referenda	77,4	77,1	77,9	77,1
Bindende referenda	71,6	69,8	75,0	69,5
Adviseerende burgerfora	75,6	73,3	78,7	76,2
Burgerbegrotingen	69,6	66,9	73,5	69,3

Verschillen in opinies over hervormingsvoorstellen onder kiezers op Vlaamse partijen

²⁹ Het percentage respondent dat instemde met de hervorming werd als volgt berekend. Voor de items die op een vierpuntsschaal werden gemeten, werden de respondenten in de categorieën 'eerder voor' en 'helemaal voor' bij elkaar genomen. Voor de items die werden gemeten op een tienpuntsschaal namen we de respondenten met een score hoger bij elkaar. De midden-categorie (5) werd dus niet geïnterpreteerd als instemming. Daarnaast werden respondenten die kozen voor de optie 'weet niet' niet meegenomen in de berekening van de geldige percentages.

Nu kunnen we kijken naar het verband tussen opinies van burgers over deze hervormingen en de stemkeuze die op 26 mei 2019 is gemaakt. Hiervoor gebruiken we een statistische techniek genaamd variantieanalyse (ANOVA). Deze methode bestaat uit het vergelijken van de gemiddelde score van instemming voor elk van de zeven hervormingen voor de kiezersgroepen van de verschillende partijen. Het stelt ons in staat om de kiezersgroepen vergelijken voor elk van de zeven onderzochte hervormingen en te bepalen of ze significant verschillen. Een verschil wordt gezien als statistisch significant of robuust als de kans erg laag is dat het verschil te wijten is aan puur toeval (de nulhypothese genoemd). Deze statistische waarschijnlijkheid dat het verschil aan toeval te wijten is, wordt gemeten aan de hand van de p-waarde. Deze waarde varieert tussen 0 en 1, waarbij 0 betekent dat de waarschijnlijkheid nul is dat de waargenomen afwijking aan toeval te wijten is, en 1 dat die waarschijnlijkheid 100% is. De statistische conventies zijn als volgt: een verschil wordt als statistisch robuust (of significant) beschouwd als de p-waarde kleiner is dan 0,05 (of 5%). Om uit te zoeken hoe groot de verschillen tussen kiezersgroepen zijn, verwijzen we verder naar de F-waarde. Deze neemt toe naarmate de verschillen tussen de gemiddelden voor de verschillende kiezersgroepen groter worden.

Tabel 3.3 presenteert de resultaten van onze variantieanalyse voor de Vlaamse partijen. In de noordelijke helft van het land zijn de hervormingen waarop kiezers het duidelijkst verschillen, oplopend in grootte van verschil: het hervormen van de kieswet zodat een enkele partij een meerderheidsregering kan vormen, de vermindering van de salarissen van verkozenen, het bindend referendum en burgerbegrotingen. De F-waarden van deze vier hervormingsvoorstellen zijn het hoogst, de p-waarden zijn minder dan 0,000. Dit geeft aan dat de waargenomen verschillen in gemiddelden zeer statistisch robuust zijn, dus dat de waarschijnlijkheid van toeval kleiner is dan 0,1%. In deze gevallen is er minder dan 0,1% kans dat de waargenomen verschillen tussen electoraten in feite het resultaat zijn van toeval in de data.

Voor de twee andere hervormingen, een grotere rol van experts en burgerfora, zijn er ook statistisch significante verschillen. Zoals we zien in tabel 3.3 zijn de verschillen statistisch robuust³⁰, maar zijn de F-waarden vrij laag (2,61 en 2,55).

Tot slot is het interessant om op te merken dat we geen sterke significante verschillen zien wat betreft de positie van de electoraten van Vlaamse partijen ten opzichte van

³⁰ De p-waarden zijn respectievelijk 0,016 en 0,019, dat wil zeggen 1,6% en 1,9% kans dat de resultaten berusten op toeval.

het adviserende referendum. Kiezers van alle partijen zijn groot voorstander, met weinig verschil. De p-waarde is inderdaad groter dan 0,10 (kans van 10% op toeval), wat ons niet toelaat om erop te vertrouwen dat de geconstateerde verschillen tussen de kiezers van de Vlaamse partijen niet te wijten zijn aan toeval.

Tabel 3.3: Variantieanalyse (ANOVA) - gemiddelde instemming met de zeven hervormingen onder kiezers van de Vlaamse partijen

	Hervorming kieswet	Vermindering salaris van verkozenen	Grotere rol voor experts	Adviserende referenda	Bindende referenda	Adviserende burgerfora	Burgerbegrotingen
	(1=helemaal tegen; 4=helemaal voor)			(0 = sterk tegen; 10 = sterk voor)			
CD&V	1,98 (0,90)	2,82 (1,03)	2,72 (0,85)	6,78 (2,28)	5,79 (2,76)	6,49 (2,32)	5,52 (2,58)
Groen	1,78 (0,89)	2,89 (0,95)	2,83 (0,77)	6,90 (2,19)	5,81 (2,78)	6,83 (2,14)	6,03 (2,41)
N-VA	2,48 (0,97)	2,98 (0,95)	2,69 (0,86)	6,96 (2,31)	6,60 (2,54)	6,41 (2,41)	5,77 (2,56)
Open VLD	2,16 (0,85)	3,00 (0,92)	2,78 (0,81)	6,72 (2,20)	5,76 (2,79)	6,58 (2,02)	5,92 (2,48)
PVDA	1,94 (0,93)	3,57 (0,73)	2,96 (0,75)	7,40 (2,16)	6,95 (2,60)	7,24 (2,11)	7,01 (1,94)
sp.a	1,96 (1,01)	3,32 (0,88)	2,74 (0,87)	6,61 (2,51)	6,23 (3,01)	6,55 (2,55)	5,95 (2,73)
VB	2,77 (0,98)	3,37 (0,87)	2,88 (0,91)	6,87 (2,62)	7,22 (2,59)	6,78 (2,65)	6,72 (2,59)
ANOVA	F = 35,86 p = ,000	F = 17,35 p = ,000	F = 2,61 p = ,016	F = 1,70 p = ,116	F = 11,56 p = ,000	F = 2,55 p = ,019	F = 9,48 p = ,000
Levene's toets ³¹	= 3,50 p = ,002	= 4,14 p = ,000	= 3,28 p = ,003	= 2,09 p = ,052	= 2,52 p = ,020	= 3,41 p = ,002	= 3,46 p = ,002
Robuuste ANOVA ³²	F = 35,57 p = ,000	F = 19,23 p = ,000	F = 2,73 p = ,013	n.v.t.	F = 11,45 p = ,000	F = 2,90 p = ,009	F = 10,90 p = ,000

Noot: Standaard deviatie wordt vermeld tussen haakjes

Naast bepalen of de electoraten van de verschillende partijen in het geheel verschillen voor de zeven hervormingsvoorstellen, kunnen we ook de meest opvallende verschillen bestuderen door partijen één-op-één met elkaar te vergelijken. Deze specifieke

³¹ De Levene's toets is een test om te bepalen of de variantie tussen de kiezersgroepen vergelijkbaar is. Bij een p-waarde onder de ,05 kunnen we aannemen dat dit de variantie tussen kiezersgroepen niet vergelijkbaar is. In die gevallen is het daarom nodig om een alternatieve, tweede ANOVA test te doen die robuust is tegen de schending van deze assumptie van vergelijkbare varianties tussen groepen. Deze robuuste F en p-waarden zijn terug te vinden in de laatste rij van de tabel.

³² Voor het berekenen van een robuuste ANOVA gebruiken we de Welch's toets.

vergelijkingen zijn mogelijk dankzij post-hoc testmethoden.³³ Met deze methoden kunnen we voor elke partijen analyseren of de gemiddelde positie van hun kiezers aanzienlijk verschilt van alle andere partijen voor de zeven hervormingsvoorstellen die we bestuderen. In tabel 3.4 presenteren we alleen de statistisch significante verschillen tussen paren van partijen. We duiden de robuustheid van de significantie aan met de sterren³⁴, en de richting van de afwijking met pijlen. Een opwaartse pijl betekent dat het electoraat van de partij in het vak positiever is over de hervorming dan dat van de partij in die rij in de eerste kolom. Omgekeerd geeft een pijl omlaag aan dat de kiezers van de partij in het vak minder positief tegenover een hervorming staan dan die van de partij in die rij in de eerste kolom. In de eerste cel linksboven zien we bijvoorbeeld dat de kiezers van de N-VA en het Vlaams Belang aanzienlijk positiever zijn tegenover een hervorming van de kieswet dan de kiezers van CD&V. Omgekeerd, als we twee cellen daaronder kijken, kunnen we zien dat de kiezers van CD&V, Groen, Open VLD, PVDA en sp.a minder positief staan tegenover een hervorming van de kieswet dan die van de N-VA. Deze laatste zijn, op hun beurt, weer minder positief over deze hervorming dan de kiezers van Vlaams Belang.

³³ Voor de hervormingen (kolommen) waar de Levene's toets aangeeft dat de assumptie van gelijke variantie tussen groepen niet wordt geschaad (Levene's toets geeft $p > ,05$), maken we gebruik van de Bonferonni post-hoc test. Voor de hervormingen waar deze assumptie wel wordt geschaad, gebruiken we de Games-Howell post-hoc test.

³⁴ Opnieuw baseren we ons op de p-waarden. Deze worden in Tabel 3 weergegeven door middel van sterretjes. Drie sterretjes geeft een p-waarde onder de 0,001 aan, dat wil zeggen 0,1% kans dat het op toeval berust dat we een significant verschil zien tussen de twee partijen voor wat betreft de hervorming in die kolom. Twee sterretjes betekent een p-waarde tussen de 0,001 en 0,01 (1% risico op fouten). Eén sterretje betekent een p-waarde tussen 0,01 en 0,05 (5% risico op fouten).

Tabel 3.4. Post-hoc tests voor de verschillen in gemiddelde instemming met hervormingen tussen de kiezers van de Vlaamse partijen

	Hervorming kieswet	Vermindering salaris van verkozenen	Grotere rol voor experts	Adviserende referenda	Bindende referenda	Adviserende burgerfora	Burgerbetogingen
C D & V	☒ N-VA ***	☒ PVDA ***	-	-	☒ N-VA **	☒ PVDA +	☒ PVDA ***
	☒ VB ***	☒ sp.a ***			☒ PVDA **		☒ VB ***
		☒ VB ***			☒ VB ***		
G r o e n	☒ N-VA ***	☒ PVDA ***	-	-	☒ N-VA *	-	☒ PVDA **
	☒ Open VLD **	☒ sp.a ***			☒ PVDA **		☒ VB +
	☒ VB ***	☒ VB ***			☒ VB ***		
N - V A	☒ CD&V ***	☒ PVDA ***	☒ PVDA *	-	☒ CD&V **	☒ PVDA **	☒ PVDA ***
	☒ Groen ***	☒ sp.a ***	☒ VB +		☒ Groen *		☒ VB ***
	☒ Open VLD **	☒ VB ***			☒ Open VLD *		
	☒ PVDA ***				☒ VB **		
	☒ sp.a ***						
	☒ VB **						
O p e n V L D	☒ Groen **	☒ PVDA ***	-	-	☒ N-VA *	-	☒ PVDA **
	☒ N-VA **	☒ sp.a *			☒ PVDA **		☒ VB *
	☒ VB ***	☒ VB **			☒ VB ***		
P	☒ N-VA ***	☒ CD&V ***	☒ N-VA *	☒ sp.a +	☒ CD&V **	☒ CD&V +	☒ CD&V ***

V D A	☒ VB ***	☒ Groen ***			☒ Groen **	☒ N-VA **	☒ Groen **
		☒ N-VA ***			☒ Op. VLD **		☒ N-VA ***
		☒ Open VLD ***					☒ Op. VLD **
							☒ sp.a **
s p a	☒ N-VA ***	☒ CD&V ***	-	☒ PVDA +	☒ VB **	-	☒ PVDA **
	☒ VB ***	☒ Groen ***					☒ VB *
		☒ N-VA ***					
		☒ Open VLD *					
V l a m s B e l g	☒ CD&V ***	☒ CD&V ***	☒ N-VA +	-	☒ CD&V ***	-	☒ CD&V ***
	☒ Groen ***	☒ Groen ***			☒ Groen ***		☒ Groen +
	☒ N-VA **	☒ N-VA ***			☒ N-VA **		☒ N-VA ***
	☒ Op. VLD ***	☒ Open VLD **			☒ Op. VLD ***		☒ Open VLD *
	☒ PVDA ***				☒ sp.a **		☒ sp.a *
	☒ sp.a ***						

⁺ $p < ,10$, * $p < ,05$, ** $p < ,01$, *** $p < ,001$

Noot: Een opwaartse pijl betekent dat het electoraat van de partij in het vak positiever is over de hervorming dan de stemmers van de partij in die rij in de eerste kolom. Omgekeerd geeft een pijl omlaag aan dat de kiezers van de partij in het vak minder positief tegenover een hervorming staan dan die van de partij in die rij in de eerste kolom.

Wat betreft de hervorming van de kieswet onderscheiden met name de kiezers van de N-VA en het Vlaams Belang zich van de andere partijen. Meer specifiek zijn de Vlaams Belang-stemmers in grotere mate voorstander van een dergelijke hervorming – die het aantal zetels van de grootste partij zou vergroten en daarmee de noodzaak tot brede coalities zou verminderen – dan kiezers van alle andere partijen. De N-VA-stemmers zijn op hun beurt meer voorstander van deze hervorming dan andere kiezersgroepen behalve die van het Vlaams Belang. De verschillen tussen de electoraten van de andere Vlaamse partijen zijn veelal niet significant.

Kijkende naar de vermindering van het salaris van verkozenen zien we significante verschillen voor de kiezers van de PVDA, Vlaams Belang en sp.a. Deze drie kiezersgroepen stemmen in groter mate in met een dergelijke hervorming dan stemmers van CD&V, Open VLD, Groen en N-VA. Er is echter geen significant verschil tussen de kiezers PVDA, VB en sp.a. Evenzo is er geen significant verschil in de positionering van CD&V, Open VLD, Groen en N-VA stemmers. We zien dus twee verschillende kiezersblokken.

Voor het bindende referendum zien we significante verschillen tussen, enerzijds, de kiezers van de N-VA, PVDA en het Vlaams Belang en, anderzijds, de electoraten van het CD&V, Groen, en Open VLD. Het eerste kiezersblok is aanzienlijk positiever over dit instrument van directe democratie dan de tweede kiezersgroep. Hoewel de PVDA en Vlaams Belang-stemmers niet significant van elkaar verschillen, zijn de Vlaams Belang-kiezers op hun beurt groter voorstander van bindende referenda dan die van het N-VA en sp.a. Tot slot observeren we dat stemmers van de PVDA en het Vlaams Belang in grotere mate instemmen met burgerbegrotingen dan de kiezers van alle andere Vlaamse partijen (maar zonder significant verschil tussen de kiezers van de PVDA en het Vlaams Belang).

Naast deze vier hervormingen waarvoor we zeer significante verschillen constateren, observeren we ook verschillen tussen kiezersgroepen wat betreft een grotere rol voor experts en door loting geselecteerde burgerfora. De significante verschillen gelden echter alleen voor enkele kiezersgroepen. Over het algemeen kunnen we een onderscheid maken tussen, enerzijds, kiezers van het Vlaams Belang en de PVDA en, anderzijds, N-VA-stemmers. Eerstgenoemden zijn het meest voorstander van een grotere politieke rol voor deskundigen en, in het geval van PVDA, voor adviserende burgerfora.

In dit stadium kunnen we stellen dat bepaalde resultaten overeenkomen met onze hypothesen. De kiezers van populistische partijen (Vlaams Belang en PVDA) zijn in grotere mate voorstander van referenda in een bindende vorm (H4). Ook staan ze positiever tegen hervormingen die de status van verkozenen inperken (H3). Evenzo zijn stemmers op partijen uit de uittrekkende regering (Open VLD, CD&V en N-VA) terughoudender over hervormingen die de macht van burgers vergroten (H6).

Andere hypothesen lijken echter niet te worden gestaafd door de variantieanalyses. Groen-stemmers zijn niet aanzienlijk positiever tegenover burgerparticipatie (H1). Een resultaat dat als paradoxaal gezien kan worden, gegeven het belang dat ecologische partijen normaliter aan dit soort voorstellen hechten. Ook lijken Groen-kiezers niet in grotere mate voorstander van hervormingen die de status van verkozenen beperken (H2). Daarnaast maakte de uitgesproken steun van sp.a kiezers voor het verlagen van salarissen van verkozenen, evenals die van N-VA-stemmers voor een hervorming van het kiesstelsel en bindende referenda, geen deel uit van onze hypothesen.

Verschillen in opinies over hervormingsvoorstellen onder kiezers op Waalse partijen

Tabel 3.5 geeft dezelfde variantieanalyses weer, maar dan voor de kiezers van de Franstalige partijen. Opnieuw kunnen we de F- en p-waarden analyseren.

Interessant is dat de variantieanalyse belangrijke en robuuste verschillen tussen kiezersgroepen naar voren brengt op het vlak van het verminderen van het salaris van verkozenen, bindende referenda, adviserende burgerfora en burgerbegrotingen ($p < 0,000$). Andere verschillen zijn ook significant, maar minder duidelijk. Dit geldt voor de hervorming van de kieswet, een grotere rol voor experts en het adviserend referendum ($p < 0,05$).

Tabel 3.5: Variantieanalyse (ANOVA) - gemiddelde instemming met de zeven hervormingen onder kiezers van de Franstalige partijen

	Hervorming kieswet	Vermindering salaris van verkozenen	Grotere rol voor experts	Adviserende referenda	Bindende referenda	Adviserende burgerfora	Burgerbegrotingen
	(1=helemaal tegen; 4=helemaal voor)			(0 = sterk tegen ; 10 = sterk voor)			
cdH	2,30 (1,05)	2,83 (1,00)	2,84 (0,81)	7,00 (2,13)	6,59 (2,52)	6,90 (1,94)	6,30 (2,19)
DeFi	2,29 (0,98)	2,99 (1,03)	2,89 (0,82)	7,41 (2,22)	7,05 (2,58)	7,38 (2,12)	6,81 (2,25)
Ecolo	2,02 (0,89)	2,95 (0,97)	2,73 (0,85)	7,46 (2,07)	6,87 (2,45)	7,32 (2,08)	6,94 (2,02)
MR	2,32 (0,95)	2,72 (0,99)	2,70 (0,80)	7,07 (2,33)	6,39 (2,82)	6,79 (2,41)	6,12 (2,60)

PS	2,25 (0,96)	2,92 (0,96)	2,67 (0,90)	6,89 (2,27)	6,79 (2,52)	6,98 (2,16)	6,59 (2,26)
PTB	2,41 (1,06)	3,55 (0,75)	2,90 (0,84)	7,35 (2,64)	7,81 (2,30)	7,84 (2,21)	7,54 (2,23)
ANOVA	F = 4,22 p = ,001	F = 20,21 p = ,000	F = 2,60 p = ,024	F = 2,60 p = ,024	F = 8,68 p = ,000	F = 7,34 p = ,000	F = 10,92 p = ,000
Le- vene's toets	= 5,25 p = ,000	F = 6,25 p = ,000	= 2,56 p = ,026	= 3,15 p = ,008	= 3,15 p = ,008	= 2,09 p = ,065	= 4,32 p = ,001
Ro- buuste ANOVA	F = 4,53 p = ,000	F = 27,26 p = ,000	F = 2,59 p = ,026	F = 2,76 p = ,018	F = 9,39 p = ,000	n.v.t.	F = 10,34 p = ,000

Noot: Standaard deviatie wordt vermeld tussen haakjes.

Vervolgens kunnen we op basis van post-hoc testmethoden (zie tabel 3.6) zien tussen welke kiezersgroepen er met name significante verschillen zichtbaar zijn.

Tabel 3.6: Post-hoc tests voor de verschillen in gemiddelde instemming met hervormingen tussen de kiezers van de Franstalige partijen

	Hervorming kieswet	Verminder- ing salaris- ring van verko- zenen	Grotere rol voor ex- perten	Advis- erende ref- erenda	Bindende referenda	Advise- rende bur- gerfora	Burger-be- grottingen
cdH	-	☑PTB***	-	-	☑PTB**	☑PTB**	☑PTB***
DéFi	☑Ecolo+	☑PTB***	-	-	☑PTB+	-	☑MR+
							☑PTB*
Ecolo	☑DéFi+	☑MR+	-	☑PS*	☑PTB***	☑MR+	☑MR***
	☑MR**	☑PTB***					☑PTB*
	☑PS+						
	☑PTB**						
MR	☑Ecolo**	☑Ecolo+	-	-	☑PTB***	☑Ecolo+	☑DéFi+
		☑PTB***				☑PTB***	☑Ecolo***
							☑PTB***
PS	☑Ecolo+	☑PTB***	☑PTB+	☑Ecolo*	☑PTB***	☑PTB***	☑PTB***
PTB	☑Ecolo**	☑cdH***	☑PS+	-	☑cdH**	☑cdH**	☑cdH***
		☑DéFi***			☑DéFi+	☑MR***	☑DéFi*
		☑Ecolo***			☑Ecolo***	☑PS***	☑Ecolo*
		☑MR***			☑MR***		☑MR***
		☑PS***			☑PS***		☑PS***

+p < ,10, *p < ,05, **p < ,01, ***p < ,001

Noot: Opnieuw betekent een opwaartse pijl dat het electoraat van de partij in het vak positiever is over de hervorming dan de stemmers van de partij in die rij in de eerste kolom. Omgekeerd geeft een pijl omlaag aan dat de kiezers van de partij in het vak minder positief tegenover een hervorming staan dan die van de partij in die rij in de eerste kolom.

Als we beginnen met de vier hervormingen te bekijken waarvoor de verschillen het grootst zijn – verlaging van het salaris van verkozenen, bindende referenda, gelote burgerfora en burgerbegrotingen – verschijnt een interessant patroon. De kiezers van de PTB zijn telkens positiever over deze hervormingen dan de andere kiezersgroepen, en dat verschil is significant wanneer we de PTB-stemmers één op één vergelijken met de kiezers van elk van de andere Franstalige partijen.

Vervolgens kunnen ingaan op de drie hervormingen waarvoor onze statistische toetsen voldoende robuuste verschillen aanduiden tussen de electoraten van verschillende Franstalige partijen, ook al zijn deze minder duidelijk ($p < 0,05$) dan voorgaande. Dit betreft hervormingen omtrent de kieswet, een grotere rol voor experts en adviseerende referenda. Wanneer we voor deze hervormingen de kiezersgroepen één-op-één-vergelijken, zien we geen stemmersgroep ontstaan die anders is dan alle andere. Het gaat hier eerder om eenmalige verschillen tussen de stemmers van één of twee specifieke partijen. Met betrekking tot de overgang naar een meerderheidssysteem nemen we een significant verschil waar bij de Ecolo-kiezers, die hier negatiever over zijn dan kiezers van de MR en PTB. Voor een grotere rol voor experts zien we geen verschillen die statistisch significant zijn ($p < 0,05$). Wel zien we dat PTB-kiezers iets meer positief hiertegenover staan en PS-stemmers juist iets meer tegen, maar de p -waarde is net onder de 0,1 – dat wil zeggen, 10% kans dat dit verschil op toeval berust. Ten slotte valt het op dat PS-kiezers minder voorstander zijn van het adviseerende referendum in vergelijking met het electoraat van Ecolo.

Op basis van deze verschillende resultaten kunnen we de geldigheid van onze hypothesen toetsen. Ten eerste worden onze verwachtingen over populistische kiezersgroepen bevestigd. Het is duidelijk dat PTB-stemmers anders zijn ten opzichte van andere kiezersgroepen. Ze zijn positiever tegenover hervormingen die de status van verkozenen inperken (H3). Ook zijn ze in grotere mate voorstander van meer burgerparticipatie (H4). Anderzijds is het electoraat van de PTB niet duidelijk anders op hun instemming met een grotere rol voor experts (behalve in vergelijking met PS-kiezers; H5).

Een andere hypothese die wordt bevestigd, is die met betrekking tot de voormalige federale regeringspartijen: de MR in het Franstalige politieke landschap (H6). Het electoraat van deze partij is veel minder geneigd om de bestudeerde hervormingen van de representatieve democratie te steunen, en met name die die de status van verkozenen inperken. Op dat gebied verschillen de MR-kiezers duidelijk het meest van die van de

PTB. De kloof tussen de MR-stemmers en die van andere partijen is echter niet enorm. Dit kan echter ook worden verklaard door het feit dat het cdH en de PS – maar ook tot op zekere hoogte Ecolo en DeFi – partijen zijn die vaak met regeringsdeelname worden geassocieerd, en die bovendien nog deelnamen aan regionale regeringen aan de vooravond van de verkiezingen op 26 mei 2019. Dit gegeven kan verklaren waarom we het grootste verschil waarnemen tussen de kiezers van de PTB en die van alle andere partijen.

Ten slotte worden onze hypothesen dat Ecolo-kiezers ook een distinctieve houding hebben ten aanzien van democratische hervormingen slechts gedeeltelijk bevestigd. De instemming van Ecolo-kiezers met een verlaging van het salaris van verkozenen en met instrumenten van burgerparticipatie ligt inderdaad hoger dan bij de gemiddelde Franstalige kiezer (H1, H2). Deze verschillen zijn significant, ook al zijn ze minder groot dan die voor PTB-stemmers. Daarentegen hebben Ecolo-kiezers geen aanzienlijk positievere houding ten opzichte van referenda dan andere electoraten.

4. Conclusie

In dit hoofdstuk hadden we de ambitie om te bestuderen in hoeverre de stelling opgaat dat de Belgische verkiezingen van 26 mei 2019 kunnen worden geïnterpreteerd als een uitdrukkelijk verzoek van Belgische kiezers tot hervormingen van de representatieve democratie. Een dergelijke interpretatie is in overeenstemming met academische onderzoeken die de afgelopen jaren in verschillende Europese landen zijn uitgevoerd, en die twee trends benadrukken. Enerzijds zien we dat een groot deel van de kiezers ontevreden is over de werking van het huidige politieke systeem en haar actoren en instituties. Anderzijds vertaalt deze onvrede zich in eis om de representatieve democratie te hervormen. Deze kunnen drie richtingen inslaan: (1) hervormingen die binnen de representatieve logica blijven, maar de status van verkozenen strikter kaderen (transparantie, cumulatie) en die soms ook zullen leiden tot een vermindering van het aantal gekozen vertegenwoordigers of een verlaging van hun salarissen, (2) hervormingen gericht op meer burgerparticipatie via instrumenten van directe en/of participatieve democratie, en (3) hervormingen in de richting van een grotere rol voor experten of technocraten ten koste van verkozenen.

We putten uit het verkiezingsonderzoek van EOS-Represent 2019 om te zien of instemming met dergelijke hervormingen weerklank vinden onder de Belgische kiezers, en of de kiezers van de verschillende partijen op dit gebied van elkaar verschillen.

Op het eerste gezicht lijkt het onbetwistbaar dat Belgische kiezers voorstander zijn van hervormingen van het bestaande democratische model. Het draagvlak hiervoor is zeer breed, variërend van twee-derde tot driekwart van het electoraat voor de verschillende hervormingen: van het verminderen van salarissen van verkozenen tot de invoering van bindende referenda, en van het opzetten van instrumenten als door loting gekozen burgerfora tot een grotere rol voor experts. Ondanks de verschillende richtingen van de hervormingen worden deze breed gesteund, zowel in Vlaanderen, Wallonië als in Brussel. Kortom: Belgische kiezers willen verandering.

Onze variantieanalyses toonden aan dat, zelfs als veel kiezers voor democratische hervormingen zijn, de electoraten van sommige partijen dat in grotere mate zijn dan andere. Met name de kiezers van de PVDA-PTB en het Vlaams Belang vallen op door hun aanzienlijk grotere instemming met alle soorten hervormingen, van een verlaging van de salarissen van verkozenen tot referenda of een grote rol voor experts. Deze resultaten bevestigen het vermogen van deze partijen om de Belgische kiezers voor zich te winnen die willen hervormen, op welke manier dan ook. Onze resultaten bevestigen ook dat deze partijen vergelijkbaar zijn met andere Europese populistische partijen, welke ook pleiten voor een democratie met minder privileges voor verkozenen, meer directe democratie en meer bevoegdheden voor experts.

Omgekeerd zijn de kiezers van partijen die eerder met regeringsdeelname worden geassocieerd over het algemeen iets minder positief over hervormingen van de Belgische democratie. Dit geldt voor de electoraten van de partijen van de drie traditionele families, maar ook voor die van de N-VA en de groenen (Ecolo en Groen). Wat die laatste betreft, is het ook belangrijk om op te merken dat de kiezers van ecologische partijen zich niet onderscheiden van die van andere partijen in hun standpunt over referenda of burgerparticipatie. Dit ondanks de belangrijke waarde van burgerparticipatie in de geschiedenis en het programma van deze partijen. Het is niet (meer) op deze kwesties dat Ecolo en Groen kiezers verschillen van andere electoraten.

Deze resultaten zijn ook belangrijk in de huidige Belgische context, in 2020. De lange periode van regeringsformatie op federaal niveau heeft mogelijk het imago van verkozenen en de Belgische democratie niet verbeterd in de ogen van veel kiezers. Politieke

ontevredenheid zal niet zijn afgenomen sinds mei 2019. In een dergelijke situatie hebben de eisen voor democratische hervormingen ongetwijfeld de aandacht van de bevolking niet verloren, integendeel. We zullen moeten afwachten of dit zich ook vertaalt in meer stemmen voor het Vlaams Belang en de PVDA-PTB.

Wetenschappelijke bronnen:

- Akkerman, A., Mudde, C., & Zaslove, A. (2014). How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters. *Comparative Political Studies*, 47(9), 1324–1353. <https://doi.org/10.1177/0010414013512600>
- Albertazzi, D., & McDonnell, D. (2008). Introduction: The Sceptre and the Spectre. In D. Albertazzi & D. McDonnell (Eds.), *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy* (pp. 1–11). Hampshire: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230592100>
- Arzheimer, K. (2015). The AfD: Finally a Successful Right-Wing Populist Eurosceptic Party for Germany? *West European Politics*, 38(3), 535–556. <https://doi.org/10.1080/01402382.2015.1004230>
- Bengtsson, Å., & Christensen, H. S. (2016). Ideals and Actions: Do Citizens' Patterns of Political Participation Correspond to their Conceptions of Democracy? *Government and Opposition*, 51(2), 234–260. <https://doi.org/10.1017/gov.2014.29>
- Bengtsson, Å., & Mattila, M. (2009). Direct Democracy and its Critics: Support for Direct Democracy and “Stealth” Democracy in Finland. *West European Politics*, 32(5), 1031–1048. <https://doi.org/10.1080/01402380903065256>
- Bickerton, C. J., & Accetti, C. I. (2018). Techno-populism' as a new party family: the case of the Five Star Movement and Podemos. *Contemporary Italian Politics*, 10(2), 132–150. <https://doi.org/10.1080/23248823.2018.1472919>
- Bowler, S., Donovan, T., & Karp, J. A. (2002). When Might Institutions Change? Elite Support for Direct Democracy in Three Nations. *Political Research Quarterly*, 55(4), 731–754. <https://doi.org/10.1177/106591290205500401>
- Bowler, Shaun, Denmark, D., Donovan, T., & McDonnell, D. (2017). Right-wing Populist Party Supporters: Dissatisfied But Not Direct Democrats. *European Journal of Political Research*, 56, 70–91. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12166>
- Bowler, Shaun, Donovan, T., & Karp, J. A. (2007). Enraged or Engaged? Preferences for Direct Citizen Participation in Affluent Democracies. *Political Research Quarterly*, 60(3), 351–362.
- Cain, B. E., Dalton, R. J., & Scarrow, S. E. (2003). *Democracy Transformed?: Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199264996.001.0001>

- Canovan, M. (1999). Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies*, 47, 2–16.
- Canovan, M. (2002). Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy. In Y. Mény & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 25–44). New York: Palgrave MacMillan.
- Caramani, D. (2017). Will vs. Reason: The Populist and Technocratic Forms of Political Representation and Their Critique to Party Government. *American Political Science Review*, 111(1), 54–67.
<https://doi.org/10.1017/S0003055416000538>
- Casaleggio, D. (2017). Participate. Don't Delegate. *New Perspectives Quarterly*, 34(2), 14–16. <https://doi.org/doi.org/10.1111/npqu.12076>
- Coffé, H., & Michels, A. (2014). Education and support for representative, direct and stealth democracy. *Electoral Studies*, 35, 1–11.
<https://doi.org/10.1016/j.electstud.2014.03.006>
- Dalton, R. J. (2004). *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. New York: Oxford University Press.
- Dalton, R. J., Bürklin, W., & Drummond, A. (2001). Public Opinion and Direct Democracy. *Journal of Democracy*, 12(4), 141–153.
- Dalton, R. J., & Welzel, C. (Eds.). (2014). *The Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizens*. New York: Cambridge University Press.
- DeNardo, J. (1985). *Power in Numbers: The Political Strategy of Protest and Rebellion*. Princeton: Princeton University Press.
- Elchardus, M., & Spruyt, B. (2016). Populism, Persistent Republicanism and Declinism: An Empirical Analysis of Populism as a Thin Ideology. *Government and Opposition*, 51(1), 111–133. <https://doi.org/10.1017/gov.2014.27>
- Font, J., Wojcieszak, M., & Navarro, C. J. (2015). Participation, Representation and Expertise: Citizen Preferences for Political Decision-Making Processes. *Political Studies*, 63(S1), 153–172. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12191>
- Gherghina, S., & Geissel, B. (2019). An Alternative to Representation: Explaining Preferences for Citizens as Political Decision-Makers. *Political Studies Review*, 17(3), 224–238. <https://doi.org/10.1177/1478929918807713>
- Hawkins, K., Riding, S., & Mudde, C. (2012). *Measuring Populist Attitudes* (Committee on Concepts and Methods Working Paper Series No. 55).

- Hibbing, J. R., & Theiss-Morse, E. (2002). *Stealth Democracy: Americans' Belief about How Government Should Work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hooghe, M., Marien, S., & Oser, J. (2017). Great Expectations: The Effect of Democratic Ideals on Political Trust in European Democracies. *Contemporary Politics*, 23(2), 214–230. <https://doi.org/10.1080/13569775.2016.1210875>
- Huber, R. A., & Ruth, S. P. (2017). Mind the Gap! Populism, Participation and Representation in Europe. *Swiss Political Science Review*, 23(4), 462–484. <https://doi.org/10.1111/spsr.12280>
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press. Retrieved from <https://www-jstor-org.liverpool.idm.oclc.org/stable/j.ctt13x18ck>
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization : Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. New York: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2018). *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jacobs, K., Akkerman, A., & Zaslove, A. (2018). The voice of populist people? Referendum preferences, practices and populist attitudes. *Acta Politica*, 53(4), 517–541. <https://doi.org/10.1057/s41269-018-0105-1>
- Jacquet, V., Biard, B., Caluwaerts, D., & Reuchamps, M. (2015). Changer la démocratie? In K. Deschouwer, P. Delwit, M. Hooghe, S. Walgrave, & P. Baudewyns (Eds.), *Décrypter l'électeur. Le comportement électoral et les motivations du vote* (pp. 225–250). Leuven: Lannoo Campus.
- Kriesi, H. (2012). Implementing Popular Preferences: Is Direct Democracy the Answer? In B. Geissel & K. Newton (Eds.), *Evaluating Democratic Innovations: Curing the Democratic Malaise?* (pp. 39–55). New York: Routledge.
- Mair, P., & Mudde, C. (1998). The Party Family and Its Study. *Annual Review of Political Science*, 1, 211–229. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.1.1.211>
- Medeiros, M., Gauvin, J.-P., & Chhimc, C. (2015). Refining vote choice in an ethno-regionalist context: Three-dimensional ideological voting in Catalonia and Quebec. *Electoral Studies*, 40, 14–22. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2015.06.004>
- Mény, Y., & Surel, Y. (Eds.). (2002). *Democracies and the Populist Challenge*. New York: Palgrave MacMillan.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 541–

563. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Neblo, M. A., Esterling, K. M., Kennedy, R. P., Lazer, D. M. J., & Sokhey, A. E. (2010). What Wants to Deliberate - And Why? *American Political Science Review*, 104(3), 566–583. <https://doi.org/10.1017/S0003055410000298>
- Nevitte, N. (2014). The Decline of Deference Revisited: Evidence after Twenty-Five Years. In R. J. Dalton & C. Welzel (Eds.), *The Civic Culture Transformed: From Allegiant to Assertive Citizens* (pp. 35–58). New York: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2011). *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*. New York: Cambridge University Press.
- Pasquino, G. (2008). Populism and Democracy. In D. Albertazzi & D. McDonnell (Eds.), *Twenty-First Century Populism: The Spectre of Western European Democracy* (pp. 15–29). New York: Palgrave MacMillan.
- Pauwels, T. (2014). *Populism in Western Europe: Comparing Belgium, Germany and the Netherlands*. London and New York: Routledge.
- Poguntke, T. (1989). The 'New Politics' Dimensions in European Green Parties. In F. Poguntke & T. Muller-Rommel (Eds.), *New Politics in Western Europe. The Rise and Success of Green Parties and Alternative Lists* (pp. 175–194). Boulder: Westview Press.
- Rooduijn, M. (2014). Vox Populismus: A Populist Radical Right Attitude Among the Public? *Nations and Nationalism*, 20(1), 80–92. <https://doi.org/10.1111/nana.12054>
- Schuck, A. R. T., & de Vreese, C. H. (2015). Public support for referendums in Europe: A cross-national comparison in 21 countries. *Electoral Studies*, 38, 149–158. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2015.02.012>
- Spruyt, B., Keppens, G., & Van Droogenbroeck, F. (2016). Who Supports Populism and What Attracts People to It? *Political Research Quarterly*, 69(2), 335–346. <https://doi.org/10.1177/1065912916639138>
- Stanley, B. (2008). The Thin Ideology of Populism. *Journal of Political Ideologies*, 13(1), 95–110. <https://doi.org/10.1080/13569310701822289>
- Swyngedouw, M., & Abts, K. (2011). Les électeurs de la N-VA aux élections fédérales du 13 juin 2010. *Courrier Hebdomadaire Du CRISP*, 2125(40), 5–31.

- Taggart, P. (2000). *Populism*. Buckingham and Philadelphia: Open University Press.
- Taggart, P. (2002). Populism and the Pathology of Representative Politics. In Y. Mény & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 62–80). New York: Palgrave MacMillan.
- Thomassen, J. (2016). What's gone wrong with democracy, or why theories explaining why it has? In T. Poguntke, S. Robteutscher, R. Schmitt, & S. Zmerli (Eds.), *Citizenship and Democracy in an Era of Crisis* (pp. 34–52). London.
- Van Haute, E. (2016). *Green Parties in Europe*. London: Routledge.
- Van Hauwaert, S. M., & Van Kessel, S. (2018). Beyond Protest and Discontent: A Cross-national Analysis of the Effect of Populist Attitudes and Issue Positions on Populist Party Support. *European Journal of Political Research*, 57, 68–92. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12216>
- Van Kessel, S. (2014). The Populist Cat-dog: Applying the Concept of Populism to Contemporary European Party Systems. *Journal of Political Ideologies*, 19(1), 99–118. <https://doi.org/10.1080/13569317.2013.869457>
- Wauters, B., & Pittoors, G. (2019). Populist Party Leaders in Belgium: An Analysis of VB and PVDA-PTB. *Polish Political Science Review*, 7(1), 1–23.
- Webb, P. (2013). Who is Willing to Participate? Dissatisfied Democrats, Stealth Democrats and Populists in the United Kingdom. *European Journal of Political Research*, 52, 747–772. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12021>

Verkiezingsprogramma's van de Belgische politieke partijen

Verkiezingsprogramma van het CD&V (2019). Geraadpleegd op 25 februari 2020 van <https://www.cdenv.be/storage/main/programma-standpunten-integrale-programma-tekst.pdf>.

Verkiezingsprogramma van het cdH (2019). Geraadpleegd op 20 januari 2020 van http://www.lecdh.be/sites/default/files/inline/files/programme.cdh.wallonie_1.pdf.

Verkiezingsprogramma van DéFi (2019). Geraadpleegd op 15 januari 2020 van https://defi.eu/wp-content/uploads/2019/07/Programme_f%C3%A9d%C3%A9ral_200519.pdf

Verkiezingsprogramma van Groen (2019). Geraadpleegd op 25 februari 2020 van http://d3n8a8pro7vhmx.cloudfront.net/themes/59a861a45ee54d10a1000000/attachments/original/1557949715/Groen_programma-2019-mei.pdf?1557949715.

Verkiezingsprogramma van Ecolo (2019). Geraadpleegd op 15 januari 2020 van <https://ecolo.be/democratie/>

Verkiezingsprogramma van de MR (2019). Geraadpleegd op 20 januari 2020 van <https://www.mr.be/wp-content/uploads/2019/04/MR-PROGRAMME-GENERAL-2019.pdf>.

Verkiezingsprogramma van de N-VA (2019). Geraadpleegd op 15 januari 2020 van <https://www.n-va.be/verkiezingen/programma>.

Verkiezingsprogramma van de Open VLD (2019). Geraadpleegd op 25 februari 2020 van https://www2.openvld.be/wp-content/uploads/2019/05/PROGRAMMA_2019_1.pdf.

Verkiezingsprogramma van de PS (2019). Geraadpleegd op 20 januari 2020 van https://www.ps.be/#/page/article/Decouvrez_les_programmes_du_PS_pour_les_elections_du_26_mai_2019/19572.

Verkiezingsprogramma van de PVDA (2019). Geraadpleegd op 25 februari van https://assets.nationbuilder.com/pvdaptb/pages/3092/attachments/original/1552381490/Fenomenaal_sociaal_-_programma_PVDA_2019.pdf.

Verkiezingsprogramma PVV 2017-2021. (2017). Geraadpleegd op 14 april 2018 van <https://www.pvv.nl/images/Conceptverkiezingsprogrammama.pdf>

Verkiezingsprogramma van de sp.a (2019). Geraadpleegd op 15 januari 2020 van https://www.s-p-a.be/media/election19/featured/19/04/sp-aProgramma2019_yL1Lbyq.pdf.

Verkiezingsprogramma van het Vlaams Belang (2019). Geraadpleegd op 20 januari 2020 van <https://www.vlaamsbelang.org/programma/>.